

3. У післяопераційному періоді анальгін не забезпечує адекватної аналгезії, навіть при великих його дозах.

4. Застосування кеторолаку для попереджувальної аналгезії запобігає виникненню інтра- та післяопераційної депресії дихання завдяки зменшенню дози фентанілу, забезпечує адекватну інтраопераційну і післяопераційну аналгезію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Харрасов Х. Х., Клименко В. В., Сергин П. П. Оценка эффективности

ти анестезиологической защиты при искусственном прерывании беременности // *Анестезиол. и реаниматол.* — 2002. — № 1. — С.19-21.

2. Средства периферического и сегментарного уровней защиты пациента в системе общей анестезии и послеоперационного обезболивания / Н. А. Осипова, В. В. Петрова, С. В. Митрофанов и др. // Там же. — № 4. — С.14-19.

3. Осипова Н. А. Пропофол (ди-приван) в современной поликомпонентной общей анестезии // *Вестн. интенс. терапии.* — 1999. — № 1. — С.17-21.

4. *Omoigui S. The Anesthesia Drugs Hand book.* — Mosbi. St. Louis, 2000. — P. 175-177.

5. *Thiel H., Roewer N. Anaesthesiologische Pharmakotherapie.* — Georg Thieme Verlag, 2004. — S. 192-202.

6. Пути повышения эффективности тотальной внутривенной анестезии / И. З. Китиашвили, Н. А. Осипова, М. С. Ветшева и др. // *Анестезиол. и реаниматол.* — 2000. — № 4. — С. 64-67.

7. *Современные аспекты рационального обезболивания в медицинской практике: Прак. рук.* / Под ред. А. И. Трещинского, Л. В. Усенко, И. А. Зупанца. — К.: МОРИОН, 2000. — 64 с.

УДК 618.14-002-085

І. О. Судома

УЛЬТРАЗВУКОВИЙ МОНІТОРИНГ ТОВЩИНИ ЕНДОМЕТРІЯ В ПРОГРАМАХ ЕКСТРАКОРПОРАЛЬНОГО ЗАПЛІДНЕННЯ У ПАЦІЄНТІВ З АДЕНОМІОЗОМ У ПОРІВНЯННІ З ПАЦІЄНТАМИ З ТРУБНО-ПЕРИТОНЕАЛЬНОЮ БЕЗПЛІДНІСТЮ

Клініка «Ісіда», Київ

Київська медична академія післядипломної освіти ім. П. Л. Шупика

Вступ

Серед основних факторів, що можуть бути причиною низької результативності екстракорпорального запліднення (ЕКЗ), важливе місце посідають проблеми підготовки ендометрія до імплантації ембріонів [6]. Основним методом моніторингу стану ендометрія в програмах ЕКЗ є двовимірний трансвагінальний ехографічний метод (ТВЕ). Загальноновживаним діагностичним критерієм оцінки ендометрія при 2D ТВЕ є товщина ендометрія [11; 15; 16; 18; 24; 25; 29]. Ехографічна товщина ендометрія віддзеркалює ступінь його підготовки естрогенами. Вважається, що у разі, якщо ендометрій має товщину менше 5 мм, імплантації не відбувається і

трансфер ембріонів краще не проводити [30]. У літературі описані лише поодинокі випадки настання вагітності, коли товщина ендометрія в циклах ЕКЗ становила менше 5 мм [28]. Товщина ендометрія в межах 5–7 мм є субоптимальною, тобто імплантація можлива, але її ймовірність є низькою порівняно з жінками, в яких товщина ендометрія перевищує 7 мм [18; 30].

Серед пацієнтів клінік ЕКЗ жінки з аденоміозом та ендометріозом становлять від 3 до 15 % [4; 13]. Аденоміоз, незважаючи на довгий час після перших описів хвороби, зроблених Рокітанським (1860) і Реклінгаузеном (1896), залишається "terra incognita". Більшість дослідників вважають це захворювання варіантом

генітального ендометріозу [23]. Взаємозв'язок ендометріозу та безплідності не викликає сумніву [4; 5; 19–21; 26], а щодо аденоміозу, то його вплив на фертильність жінки залишається остаточно не з'ясованим [14].

У пацієнок з аденоміозом практично не вивчені механізми виникнення порушень фертильності, хоча, ймовірно, основні негативні процеси відбуваються на етапі імплантації. Існують роботи, в яких еутопічний та ектопічний ендометрій та зона міометрій — ендометрій при аденоміозі характеризуються низкою особливостей у морфологічній, гормональній, цитокіновій та імунологічній регуляції, що можуть впливати на фертильність жінки [1; 2; 7–10]. Ці особливості захво-

рювання варто було б враховувати при лікуванні методами ЕКЗ, адже вони можуть змінювати параметри відповіді на стимуляцію суперовуляції [3]. У хворих із трубно-перитонеальною патологією безплідність виникає внаслідок порушення транспорту гамет та ембріона. За допомогою методів ЕКЗ ці механізми порушення фертильності ліквідуються. Завдяки цьому у пацієнтів з трубно-перитонеальною безплідністю ефективність ЕКЗ вважається найвищою і, за даними різних дослідників, коливається в межах 20–60 % [13]. Тому ця група пацієнтів в деякому розумінні є еталонною для порівняння [22].

Метою дослідження було визначення особливостей ехографічного моніторингу ендометрія у пацієнтів з аденоміозом залежно від віку та форми хвороби в порівнянні з жінками з трубно-перитонеальною безплідністю.

Робота є частиною планових науково-дослідних робіт кафедри акушерства і гінекології та репродуктології КМАПО за темою: «Лікування ендометріозу та реабілітація генеративної функції у жінок», 2001 р. (ИПТ 47.1 Шифр О1О1И000235; УДК 618.14-002-085).

Матеріали та методи дослідження

Досліджувалися показники ультразвукового моніторингу (товщина ендометрія) 202 циклів ЕКЗ у пацієнтів з аденоміозом і 92 — у жінок із трубно-перитонеальною безплідністю,

що були проведені у клініці «Ісіда-IVF» за період з 2002 до 2003 р.

Основна група (ОГ) складалася з 136 пацієток з аденоміозом. Серед них у 88 (66,7 %) жінок був тільки внутрішній ендометріоз (ВЕ), а у 48 (33,7 %) — зовнішньовнутрішній (ЗВЕ). Середній вік жінок становив $32,30 \pm 0,58$ року (мінімальний — 22, максимальний — 50); у жінок із ВЕ — $32,12 \pm 0,66$; із ЗВЕ — $32,67 \pm 0,74$ ($P > 0,3$).

Групу порівняння (ГП) утворили 68 пацієток з трубно-перитонеальним фактором безплідності. Середній вік цих жінок становив $32,2 \pm 4,2$ року (мінімальний — 21, максимальний — 49).

Враховуючи те, що ефективність програм допоміжних репродуктивних технологій значно нижча у жінок старшого віку [12; 17; 22], пацієтки ОГ і ГП були поділені на дві вікові групи: до 35 років (69 та 45 жінок відповідно) та старше 36 років включно (60 і 23 жінки).

Стимуляція суперовуляції проводилась із використан-

ням довгого лютеїнового протоколу з використанням агоністів ГТРГ (Супрефакт, Хегст, Німеччина) та гонадотропінів (ГТ) (Гонал-Ф, Сероно, Швейцарія).

Ультразвукове дослідження проводили на апараті HDI-1500 (ATL) з інтравагінальним датчиком із частотою 7,5–9 МГц. Товщину ендометрія вимірювали чотири рази впродовж стимуляції: перший раз — після пригнічення функції гіпофіза перед початком стимуляції гонадотропінами, другий — після 3 днів стимуляції, третій — після 7 днів стимуляції, четвертий — у день призначення тригерної дози хоріонічного гонадотропіну (ХГ).

Статистичну обробку здійснювали за стандартними методиками з використанням методів варіаційної статистики. Отримані результати вводились у базу даних у програмі Statistica 5.0. Рівень вірогідності безпомилкового прогнозу обмежувався $P \geq 95$ %, а для оцінки вірогідності результатів будь-якого з використа-

Таблиця 1

Товщина ендометрія у першій програмі ЕКЗ у пацієток ОГ і ГП, мм, $M \pm m$

Етапи обстеження	ОГ	ВЕ	ЗВЕ	ГП
Ендометрій ^{1**}	$4,15 \pm 0,40^*$	$4,0 \pm 0,2^*$	$4,2 \pm 0,4^*$	$2,37 \pm 0,10$
Ендометрій ²	$7,1 \pm 0,3$	$7,0 \pm 0,2$	$7,2 \pm 0,4$	$6,49 \pm 0,10$
Ендометрій ³	$9,2 \pm 0,3$	$9,1 \pm 0,2$	$9,3 \pm 0,4$	$9,00 \pm 0,20$
Ендометрій ⁴	$11,6 \pm 0,4$	$10,8 \pm 0,2$	$11,0 \pm 0,4$	$10,46 \pm 0,20$

Примітки: 1. * — різниця порівняно з ГП вірогідна при $P < 0,05$.

2. ** — тут і далі числовий індекс біля змінної «ендометрій» відповідає етапу комплексного обстеження в процесі стимуляції фолікулогенезу (1 — на початку стимуляції; 2, 3 — в середині; 4 — перед призначенням ХГ).

Таблиця 2

Товщина ендометрія під час першої програми ЕКЗ у першій та другій вікових групах ОГ у ГП, мм, $M \pm m$

Етапи обстеження	Перша вікова група			Друга вікова група		
	ВЕ	ЗВЕ	ГП	ВЕ	ЗВЕ	ГП
Ендометрій ^{1**}	$4,47 \pm 0,27$	$4,79 \pm 0,56$	$2,38 \pm 0,10$	$4,25 \pm 0,46$	$4,14 \pm 0,59$	$2,38 \pm 0,20$
Ендометрій ²	$7,17 \pm 0,28$	$7,65 \pm 0,63$	$6,59 \pm 0,10$	$6,64 \pm 0,53$	$6,79 \pm 0,58$	$6,00 \pm 0,30$
Ендометрій ³	$9,12 \pm 0,29$	$10,15 \pm 0,69^*$	$8,87 \pm 0,20$	$9,32 \pm 0,60$	$8,24 \pm 0,55^*$	$9,63 \pm 0,40$
Ендометрій ⁴	$10,88 \pm 0,32$	$12,00 \pm 0,79^*$	$10,55 \pm 0,30$	$10,55 \pm 0,47$	$10,29 \pm 0,47^*$	$10,00 \pm 0,30$

Примітка. * — міжвікова різниця вірогідна, $P < 0,05$.

них статистичних методів — $0,001 < P < 0,05$.

Результати дослідження та їх обговорення

Динаміку росту ендометрія в ОГ і ГП під час стимуляції наведено в табл. 1 і 2.

Як видно з табл. 1, існує вірогідна різниця між початковою товщиною ендометрія в ОГ та її підгрупах порівняно з ГП. У пацієнок з аденоміозом товщина ендометрія на день десенситизації гіпофіза перебувала на верхній межі норми, а у жінок з трубно-перитонеальною безплідністю мала середні та навіть ближчі до нижньої межі значення. Найімовірніше, це пояснюється наявністю субендометріальних вогнищ аденоміозу в більшості пацієнок ОГ, що зумовлює нечіткість і нерівність границі ендометрія. Різниця у швидкості зростання товщини ендометрія в ОГ у цілому та при різних формах генітального ендометріозу порівняно з ГП не було виявлено.

У межах одного віку виявляється вже згадана нами різниця товщини ендометрія на день десенситизації прак-

тично в усіх підгрупах ОГ порівняно з ГП. Усі інші показники товщини ендометрія вірогідно не відрізняються у пацієнок з аденоміозом і трубно-перитонеальним фактором безплідності. У підгрупі з ізольованою формою аденоміозу та в ГП міжвікової різниці товщини ендометрія немає, а у пацієнок із ЗВЕ два останні виміри ендометрія суттєво відрізняються між собою. Отже, у пацієнок із комбінацією зовнішнього і внутрішнього ендометріозу швидше, ніж у хворих з ізольованим аденоміозом і трубно-перитонеальною безплідністю, виснажується яєчниковий резерв, що призводить до погіршення реакції на стимуляцію ГТ, зниження естрогенопродукуючої функції яєчників та, вторинно, гіршої реакції ендометрія.

Динаміка потовщення ендометрія в другій програмі ЕКЗ наведена в табл. 3 і 4.

Вірогідна різниця товщини ендометрія між пацієнками ОГ та ГП виявляється лише при першому вимірі до початку стимуляції, а в усі інші періоди стимуляції ніяких відмінностей між основною та порівню-

вальною групами, а також між підгрупами основної групи не відзначається.

У другій програмі ЕКЗ у пацієнок молодшого віку ОГ і ГП зберігалася вірогідна різниця товщини ендометрія перед початком стимуляції. У старшій віковій групі середня товщина ендометрія перед початком стимуляції у жінок з аденоміозом також була дещо вищою, ніж у хворих з трубно-перитонеальною безплідністю, але різниці бракувало вірогідності. Ніяких інших вірогідних відмінностей міжвікових і між різними формами захворювань виявлено не було.

Можна відзначити також тенденцію до зниження середньої товщини ендометрія під час другого етапу вимірів у пацієнок з ізольованою формою аденоміозу та трубно-перитонеальною безплідністю, що, мабуть, є наслідком низького рівня естрадіолу і вторинним до неадекватної дози ГТ. Корекція дози ГТ та відповідне зростання продукції естрадіолу гранульозними клітинами фолікулів призводить у подальших вимірах до вирівнювання різниці товщини ендометрія в усіх підгрупах.

Результати ультразвукової морфометрії товщини ендометрія під час третьої спроби стимуляції подані в табл. 5 і 6.

Кількість проаналізованих циклів як в основній, так і в порівнювальній групах суттєво зменшується у третій програмі ЕКЗ (27 циклів ОГ і 17 — ГП), а тому відповідно зменшуєть-

Таблиця 3

Стан ендометрія під час другої спроби стимуляції у пацієнок ОГ і ГП, мм, $M \pm m$

Етапи обстеження	ОГ	ВЕ	ЗВЕ	ГП
Ендометрій ¹	4,36±0,40*	4,11±0,30*	4,5±0,5*	2,60±0,10
Ендометрій ²	7,0±0,7	6,38±0,30	7,74±0,50	6,10±0,30
Ендометрій ³	8,9±0,4	8,47±0,30	9,35±0,30	9,05±0,40
Ендометрій ⁴	10,5±0,6	9,97±0,30	10,90±0,30	10,60±0,40

Примітка. * — різниця порівняно з ГП вірогідна, $P < 0,05$.

Таблиця 4

Товщина ендометрія під час другої програми ЕКЗ у пацієнок ОГ і ГП молодшого і старшого віку, мм, $M \pm m$

Етапи обстеження	Перша вікова група			Друга вікова група		
	ВЕ	ЗВЕ	ГП	ВЕ	ЗВЕ	ГП
Ендометрій ^{1**}	4,17±0,30#	4,80±0,60#	2,65±0,10	3,88±0,50	3,60±0,90	2,33±0,20
Ендометрій ²	6,56±0,40	7,64±0,60	6,18±0,30	5,75±0,60	8,00±0,80	5,67±1,20
Ендометрій ³	8,20±0,30	9,47±0,30	9,06±0,40	9,50±1,00	9,00±0,50	9,00±0,70
Ендометрій ⁴	9,73±0,30	10,73±0,40	10,65±0,50	10,88±1,10	11,40±0,60	10,33±0,40

Примітки. 1. * — міжвікова різниця вірогідна, $P < 0,05$.

2. # — різниця порівняно з ГП вірогідна, $P < 0,05$.

ся ступінь вірогідності виявлених відмінностей у ехографічній морфометрії ендометрія. Так, відзначається вже описана раніше тенденція до збільшення середньої товщини ендометрія перед початком стимуляції у пацієнток ОГ порівняно з ГП, але різниці бракує вірогідності. Виявляються суттєві відмінності щодо товщини ендометрія у пацієнток з ізольованою формою аденоміозу порівняно з жінками з трубно-перитонеальним фактором безплідності наприкінці стимуляції, а саме: в двох останніх вимірах товщина ендометрія у пацієнток з аденоміозом вірогідно менша. Можливо, це пояснюється випадковістю добору пацієнток (тим більше, що лише у 9 жінок ОГ попередні цикли не аналізувалися нами вище), адже раніше ми не спостерігали такої тенденції. А, можливо, у пацієнток з аденоміозом внаслідок повторних стимуляцій та «звикання» до препаратів або в результаті агресивного перебігу аденоміозу виснажується ендометріальний резерв. Це може відбуватися, гіпотетично, у зв'язку зі зменшенням кількості, зміною функціональної активності рецепторів естрадіолу або через заміщення ендометрія сполучною тканиною.

Відзначається також наявність вірогідної різниці товщини ендометрія у жінок ОГ як з ізольованою формою аденоміозу, так і з комбінацією зовнішнього і внутрішнього ендометріозу у підгрупах молодшого та старшого віку. Звертає на

себе увагу те, що в двох перших програмах ЕКЗ така тенденція спостерігалася лише у пацієнток із ЗВЕ. Крім того, у перших двох програмах ендометрій наприкінці стимуляції в усіх підгрупах потрапляв у межі «ідеального» — між 9 та 12 мм, а в третій програмі у пацієнток ОГ старшого віку спостерігалася субоптимальна середня товщина ендометрія. Отже, в цілому можна відзначити деяке погіршення показників росту ендометрія у третій програмі ЕКЗ порівняно з першими двома.

Ще менша кількість циклів: 9 в ОГ та 7 — в ГП — не дає змоги виявити які-небудь вірогідні тенденції щодо зростання ендометрія під час четвертої програми ЕКЗ. Можна лише зауважити, що середня товщина ендометрія до початку стимуляції в ОГ дорівнювала $4,2 \pm 0,4$ і $2,1 \pm 0,2$ мм в ГП, а результати останнього виміру ендометрія наприкінці стимуляції відповідно дорівнювали $7,2 \pm 1,0$ і $11,3 \pm 0,2$ мм. І хоча різниці за рахунок малої вибірки та, частково, великого діапазону даних в ОГ бракує вірогідності, тенденція до збільшення товщини ендометрія до

верхньої межі при першому і зменшення до субоптимальної величини при останньому вимірах у пацієнток з аденоміозом зберігається.

На основі порівняльного аналізу чотирьох програм ЕКЗ у пацієнток з аденоміозом і трубно-перитонеальною формою безплідності можна зробити такі висновки:

— у жінок, що страждають на аденоміоз, відзначається більша товщина ендометрія перед початком стимуляції, ніж у хворих з трубно-перитонеальною безплідністю; нами це пов'язується з наявністю патології ендометріально-субендометріальної зони у цих пацієнток, що призводить до деформацій та поганої візуалізації границі ендометрія;

— у пацієнток старшого віку із комбінацією зовнішнього та внутрішнього ендометріозу виявляється тенденція до зменшення реакції ендометрія на стимуляцію ГТ, що, на наш погляд, є вторинним і пов'язано зі зниженням яєчникового резерву;

— у третій та подальших спробах ЕКЗ виявляються ознаки декомпенсації функціональної спроможності ендометрія.

Таблиця 5

Товщина ендометрія під час третьої програми ЕКЗ у жінок ОГ і ГП, мм, $M \pm m$

Етапи обстеження	ОГ	ВЕ	ЗВЕ	ГП
Ендометрій ¹	$4,92 \pm 1,20$	$4,42 \pm 0,60$	$5,36 \pm 1,10$	$3,57 \pm 0,40$
Ендометрій ²	$6,64 \pm 0,50$	$6,58 \pm 0,40$	$6,71 \pm 1,30$	$7,57 \pm 0,50$
Ендометрій ³	$8,6 \pm 1,0$	$8,42 \pm 0,30^*$	$9,00 \pm 1,10$	$10,14 \pm 0,50$
Ендометрій ⁴	$10,67 \pm 1,80$	$9,68 \pm 0,50^*$	$11,71 \pm 1,40$	$12,71 \pm 0,70$

Примітка. * — різниця вірогідна порівняно з ГП, $P < 0,05$.

Таблиця 6

Товщина ендометрія під час третьої спроби стимуляції в першій та другій віковій групах, мм, $M \pm m$

Етапи обстеження	Перша вікова група			Друга вікова група		
	ВЕ	ЗВЕ	ГП	ВЕ	ЗВЕ	ГП
Ендометрій ¹	$4,2 \pm 0,7$	$4,00 \pm 1,30$	$3,8 \pm 0,4$	$5,0 \pm 1,5$	$4,3 \pm 1,8$	НД
Ендометрій ²	$6,7 \pm 0,6$	$7,50 \pm 0,60$	$8,0 \pm 0,4$	$6,3 \pm 0,3$	$5,7 \pm 2,2$	НД
Ендометрій ³	$8,8 \pm 0,3^{\#}$	$9,50 \pm 1,40^*$	$10,7 \pm 0,3$	$7,3 \pm 0,3^*$	$8,3 \pm 1,9^*$	НД
Ендометрій ⁴	$10,1 \pm 0,6^{\#}$	$13,0 \pm 2,1^*$	$13,3 \pm 0,7$	$8,5 \pm 0,8^*$	$10,0 \pm 1,5^*$	НД

Примітки. * — міжвікова різниця вірогідна, $P < 0,05$.

2. # — різниця вірогідна щодо ГП; $P < 0,05$.

3. НД — недостатньо даних для порівняння.

метрія у пацієнток з аденоміозом, чого не спостерігається у групі порівняння.

ЛИТЕРАТУРА

1. Клинико-морфофункциональные аспекты генитального эндометриоза / С. М. Кучеренко, Е. В. Коханевич, В. В. Коноплянко и др. // Здоровье женщины. — 2004. — Т. 3, № 19. — С. 91-94.
2. Гончарова Я. А., Коханевич Е. В., Суменко В. В. Морфофункциональная характеристика эндометрия в норме, при эндометрите и эндометриозе // Репродуктивное здоровье женщины. — 2005. — Т. 1, № 21. — С. 125-133.
3. Судома І. О., Берестовий О. О. Ехографічні паралелі у пацієнтів з аденоміозом в залежності від стану фертильності // Здоровье женщины. — 2004. — Т. 2, № 18. — С. 116-121.
4. Fecundity of infertile women with minimal or mild endometriosis and women with unexplained infertility. The Canadian Collaborative Group on Endometriosis / S. Berube, S. Marcoux, M. Langevin, R. Maheux // Fertility and Sterility. — 1998. — Vol. 69, N 6. — P. 1034-1041.
5. Berube S., Marcoux S., Maheux R. Characteristics related to the prevalence of minimal or mild endometriosis in infertile women. Canadian Collaborative Group on Endometriosis // Epidemiology. — 1998. — Vol. 9, N 5. — P. 504-510.
6. Bourgain C., Devroey P. The endometrium in stimulated cycles for IVF // Human Reprod. Update. — 2003. — Vol. 9, N 6. — P. 515-522.
7. High endometrial aromatase P450 mRNA expression is associated with poor IVF outcome / J. Brosens, H. Verhoeven, R. Campo et al. // Hum. Reprod. — 2004. — Vol. 19. — P. 352-356.
8. Brosens J. J., De Souza N. M., Barker F. G. Uterine junctional zone: function and disease // Lancet. — 1995. — Vol. 346. — P. 558-560.
9. Brosens J. J., De Souza N. M., Barker F. G. Endovaginal ultrasonography in the diagnosis of adenomyosis uteri: identifying the predictive characteristics // Br. J. Obstet. Gynec. — 1995. — Vol. 102. — P. 471-474.
10. Characteristics of uterine contractility during menses in women with mild to moderate endometriosis / C. Bullett, D. De Ziegler, V. Polli et al. // Fertility and Sterility. — 2002. — Vol. 77, N 6. — P. 1156-1161.
11. Ultrasonographic predictors of implantation after assisted reproduction / C. B. Coulam, M. Bustillo, D. M. Soenksen, S. T. Britten // Fertil. Steril. — 1994. — Vol. 62. — P. 1004-1010.
12. Day 3 serum inhibin B and FSH and age as predictors of assisted reproduction treatment outcome / M. Creus, J. Penarrubia, F. Fabregues et al. // Hum. Reprod. — 2000. — Vol. 15. — P. 2341-2346.
13. ESHRE Capri Workshop Group. Diagnosis and management of the infertile couple: missing information // Human Reprod. Update. — 2004. — Vol. 10, N 4. — P. 295-307.
14. Ferenzy A. Pathophysiology of adenomyosis // Human Reprod. Update. — 1998. — Vol. 4, N 4. — P. 312-322.
15. The role of ultrasonography in the evaluation of endometrial receptivity following assisted reproductive treatments: a critical review / S. Friedler, J. G. Shenker, A. Herman et al. // Hum. Reprod. Update. — 1996. — Vol. 2. — P. 323-335.
16. The effect of endometrial thickness on IVF / ICSI outcome / P. Kovach, Sz. Matyas, K. Boda, S. C. Kaali // Human Reprod. — 2003. — Vol. 18, N 11. — P. 2337-2341.
17. Menezo Y., Barak Y. Comparison between day-2 embryos obtained either from ICSI or resulting from short insemination IVF: influence of maternal age // Hum. Reprod. — 2000. — Vol. 15. — P. 1776-1780.
18. Endometrial ultrasonography as a predictor of pregnancy in an in vitro fertilization programme after ovarian stimulation and gonadotrophin-releasing hormone and gonadotrophins / J. B. Oliveira, R. L. Baruffi, A. L. Mauri et al. // Human Reprod. — 1997. — Vol. 12. — P. 2515-2518.
19. Pellicer A., Oliveira N., Ruiz A. Exploring the mechanism(s) of endometriosis-related infertility: an analysis of embryo development and implantation in assisted reproduction // Hum. Reprod. — 1995. — Vol. 10 (Suppl. 2). — P. 91-97.
20. Pellicer A., Oliveira N., Gutierrez A. Implantation and endometriosis: Lessons learned from IVF and oocyte donation // Progress in Endometriosis, eds.: P. Spinola, E. M. Coutinho / Partenon Publ. Group. Casertan-Hill. — 1994. — P. 177-183.
21. Pellicer A., Navarro J., Bosch E. Endometrial quality in infertile women with endometriosis // Annals of the New York Academy of Science. — 2001. — Vol. 943, N 1. — P. 122-130.
22. In-vitro fertilization: influence of women's age on pregnancy rates / C. Piette, J. Mouzon, A. Bachelot, A. Spira // Hum. Reprod. — 1990. — Vol. 5. — P. 56-59.
23. Diffuse uterine adenomyosis: morphological criteria and diagnostic accuracy of endovaginal sonography / C. Reinhold, M. Atri, A. Mechio et al. // Radiology. — 1995. — Vol. 197. — P. 609-614.
24. Endometrial thickness as a predictor of pregnancy after in-vitro fertilization but not after intracytoplasmic sperm injection / L. Rinaldi, F. Lisi, A. Floccari et al. // Human Reprod. — 1996. — Vol. 11. — P. 1538-1541.
25. Preliminary report of an ultrasonography and colour Doppler uterine score to predict uterine receptivity in an in-vitro fertilization programme / B. Salle, V. Bied-Damon, M. Benchaib et al. // Human Reproduction. — 1998. — Vol. 13, N 6. — P. 1669-1673.
26. Sharpe-Timms K. L. Endometrial anomalies in women with endometriosis // Annals of New York Academy of Science. — 2001. — Vol. 943. — P. 131-147.
27. Outcome of patients with endometriosis in assisted reproduction: results from in vitro fertilization and oocyte donation / C. Simon, A. Gutierrez, A. Vidaal et al. // Hum. Reprod. — 1994. — Vol. 8. — P. 725-729.
28. Sundstrom P. Establishment of a successful pregnancy following in-vitro fertilization with an endometrial thickness of no more than 4 mm // Human Reprod. — 1998. — Vol. 13. — P. 1550-1552.
29. The relationship between endometrial thickness, and blood flow and pregnancy rates in in-vitro fertilization / Y. Yuval, S. Lipitz, J. Dor, R. Achiron // Human Reprod. — 1999. — Vol. 14, N 4. — P. 1067-1071.
30. Endometrial thickness, morphology, vascular penetration and velocimetry in predicting implantation in an in vitro fertilization program / J. Zaidi, S. Campbell, R. Pittrof, S. L. Tan // Ultrasound in Obstetrics and Gynecology. — 1995. — Vol. 6, N 3. — P. 191-198.

